

MICHAŁ SIERBA

UL ŁÓDŹ

ARSENAŁ TYKOCIŃSKI W XVI WIEKU*

Tykocin to małe miasto na Podlasiu liczące dziś ok. 2000 mieszkańców. Leży w pewnym oddaleniu od wielkomiejskiego zgiełku i dużych tras komunikacyjnych. Za czasów I Rzeczypospolitej Tykocin, położony w województwie podlaskim, w ziemi bielskiej, w powiecie tykocińskim, był jednym z największych i najważniejszych miast podlaskich, przez które przechodziły główne drogi komunikacyjno-handlowe łączące Koronę z Litwą, a także m.in. południową część województwa podlaskiego i brzesko-litewskiego z Prusami Książęcymi. Oprócz tego miasto leżało nad rzeką Narew, dzięki której spławiano zboże do Gdańska, ale mogła też ona służyć jako linia komunikacyjna łącząca miasto z wieloma (nawet odległymi) ośrodkami w kraju. Tykocin leżał po południowej stronie Narwi, zaś na północy (wówczas na wyspie na rzece) znajdowała się twierdza tykocińska wybudowana przez Zygmunta Augusta.

Tykocin uzyskał prawa miejskie w 1425 r., nadane mu przez Janusza I Starszego księcia mazowieckiego. W tym samym roku miasto włączył do Wielkiego Księstwa Litewskiego książę Witold, który w 1433 r. przekazał je Janowi Gasztołdowi, jednemu z najważniejszych możnych litewskich. Tykocin był w rękach Gasztołdów aż do 1542 r., gdy ród ten wymarł¹. Prawem kaduka miasto przeszło na Zygmunta Staroego, który 15 VI 1543 r. scedował je na Zygmunta Augusta². Po śmierci króla Tykocin był w ręku Anny Jagiellonki aż do 1596 roku³.

* Jest to znacznie rozszerzona wersja referatu „Arsenał tykociński w XVI w.” wygłoszonego na X Ogólnopolskiej Konferencji Studentów Historyków Wojskowości, która odbyła się na Uniwersytecie Gdańskim w dniach 23-25 XI 2012 r.

¹ Zob.: M. Sierba, *Tykocin w świetle inwentarzy XVI-XVIII w.*, praca magisterska obroniona w 2011 r. w Katedrze Historii Nowożytnej Polski i Krajów Nadbałtyckich w Instytucie Historii Uniwersytetu Łódzkiego, s. 12-56.

² W. Jarmolik, *Burzliwe dzieje zamku tykocińskiego*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 1, s. 7; tenże, *Gasztołdowie a Tykocin*, „Białostoczczyzna” 1987, nr 7, s. 22.

³ Dnia 14 XII 1575 r. szlachta obrała królem „Piastą”, którym była Anna Jagiellonka, przeznaczając jej na męża Stefana Batorego. W Jędrzejowie na wniosek Piotra Zborowskiego domagano się, by Anna Jagiellonka scedowała dobra po Zigmuncie Auguście na rzecz państwa. Odłożono jednak tę sprawę na później. Kwestia ta powróciła niebawem, bo przed koronacją. Wtedy to senatorowie i posłowie przygotowali akt zrzeczenia się przez Annę Jagiellonkę dóbr po Zigmuncie

Twierdza tykocińska, położona na drugiej kępie (wyspie) narwińskiej, ma starą metrykę. Na przełomie XIV i XV w. stał tam gród drewniano-ziemny, który został zniszczony najprawdopodobniej w połowie XV wieku⁴. Na jego miejscu swój zamek wzniesli Gasztołdowie⁵. W wyniku walk Olbrachta Gasztołda z Radziwiłłami został on spalony w 1519 roku⁶.

Zygmunt August wiązał wielkie plany z terenami podlaskimi. Chciał stworzyć w centrum swego ogromnego państwa rezydencję, z której łatwiej byłoby mu rzą-

Auguście. Była to forma szantażu, gdyż bez podpisania tego dokumentu miało nie dojść do jej koronacji i ślubu z Batorym. Anna Jagiellonka ostatecznie uległa. Mimo podpisania aktu zrzeczenia się dóbr po Zigmuncie Auguście królowa aż do 1581 r. zarządzała częścią dóbr po jagiellońskich i czerpała z nich dochody. Dopiero w tym roku doszło do ostatecznej rezygnacji na sejmie warszawskim. W zamian otrzymała dożywotnią oprawę obejmującą niektóre królewskie ziemie, m.in. mazowieckie i podlaskie (w tym Tykocin). M. Bogucka, *Anna Jagiellonka*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1994, s. 118-122, 128; A. Jabłonowski, *Podlasie*, [w:] *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI, cz. II, Warszawa 1909, s. 106; J. Maroszek, W. Nagórski, *Tykocin. Miasto królewskie*, Tykocin 2004, s. 76; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 174.

⁴ M. Gajewska, J. Kruppé, *Archeologia w sukurs historii czyli badania na tykocińskim zamku*, „Z Otczłani Wieków” 1973, r. XXXIX, nr 4, s. 266-267; A. Gruszecki, *Metoda i wyniki badań fortyfikacji bastionowej zamku w Tykocinie*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1966, t. XII, cz. I, s. 22-23; W. Kochanowski, L. Lebedzińska, W. Paszkowski, *Osiągnięcia Polski Ludowej w zakresie ochrony zabytków na Białostoczczyźnie*, „Rocznik Białostocki” 1965, t. V, s. 299; L. Lebedzińska, W. Paszkowski, *Tykocin*, Białystok 1964, s. 17-18.

⁵ Zob.: M. i W. Bis, *Archeologia na zamku w Tykocinie – problemy i postulaty badawcze*, [w:] *Stan badań archeologicznych na pograniczu polsko-białoruskim od wczesnego średniowiecza po czasy współczesne*, red. A. Andrzejewski, H. Karwowska, Białystok 2006, s. 221-229; M. i W. Bis, *Badania archeologiczne na zamku w Tykocinie 2001-2005*, [w:] *492 rocznica urodzin województwa podlaskiego: referaty z sesji historycznej, Tykocin, 3 września 2005 r.*, red. B. Pacholska, Białystok 2006, s. 33-44. Inną teorię przyjął Józef Maroszek, który twierdzi, że zamek gasztołdowski znajdował się tam, gdzie dziś Wielka Synagoga. Jego koncepcja opiera się na dokumencie z 1522 r., w którym Olbracht Gasztołd pozwolił osiedlić się 9-10 rodzinom żydowskim z Grodna w Tykocinie na tzw. Kaczorowie. Dokument ten mówił: „Też daliśmy im ostrów na Kaczorowie, gdzie był staw i na tym ostrowie mają sobie postawić szkołę [synagogę – M.S.]”. Cyt. za: M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. II, cz. II, Warszawa 1845, s. 1428-1429; J. Jarnutowski, *Tykocin. Miasto dawnej ziemi bielskiej*, „Biblioteka Warszawska” 1885, t. IV, s. 183. Według J. Maroszka Gasztołd osadził Żydów „na pogorzelsku zamkowym na Kaczorowie tworząc tym samym poza dawną fosą, kanałem zwanym na wzór Gdańska Motławą, miasto żydowskie... Miejsce, na którym Żydzi mieli zbudować bożnicę było ostrowem, czyli wyspą okoloną wodą”. Twierdzi także, że „śladem istnienia w tym miejscu zamku gasztołdowskiego jest wrzecionowy układ ulic Kaczorowa, omijający pierwotnie przestrzeń zajęta przez zamek”. J. Maroszek, W. Nagórski, *Tykocin...*, s. 16, 87.

⁶ J. Baranowski, *Tykocin*, Kraków 1971, s. 7; A. Jabłonowski, *Podlasie...*, s. 242; M. Kuźmińska, *Olbracht Marcinowicz Gasztołd*, Wilno 1928, s. 20; J. Śliwiński, *Pozary i pogorzelscy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI w., ze szczególnym uwzględnieniem Podlasia i Grodzieńszczyzny w świetle Metryki Litewskiej*, [w:] *Szkice z dziejów społeczno-gospodarczych Podlasia i Grodzieńszczyzny od XV do XVI w.*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2005, s. 105-106.

dzić niż z położonego na południowym krańcu Polski Krakowa. W skład tej rezydencji miał wchodzić zespół dworski w Knyszynie i twierdza w Tykocinie. Ta miała być też skarbcem królewskim i jednym z największych lub nawet największym arsenałem w Rzeczypospolitej, z którego drogą wodną można było dostarczyć działa w prawie wszystkie zakątki kraju. Tykocin był skomunikowany m.in. z Krakowem (przez Narwę i Wisłę), z Wilnem (Narwią, Biebrzą, dalej suchą przewłoką na Niemen, później Wilią), ze Lwowem (Narwią i Bugiem, bądź Narwią, Wisłą i Sanem), z Prusami (Narwią, Biebrzą, a potem Pisą lub Elkiem), z Gdańskiem (Narwią i Wisłą).

Budowę murowanej twierdzy rozpoczęto w latach 50. XVI w. Dokładna data rozpoczęcia budowy jest sporna i raczej nigdy nie uda się jej dokładnie ustalić z powodu braku źródeł⁷. Oczywiście interesujący nas arsenał nie powstał w pierwszej kolejności. Twierdza tykocińska wybudowana przez Zygmunta Augusta była typem bastejowym, zwanym także *palazzo in fortezza*, czyli kamienicę zamkową otaczał ochraniający ją mur z czterema basztami – bastejami⁸. Linię bastejową otaczała oprócz tego fosa i fortyfikacje ziemne⁹. Kamienicę zbudowano na planie rombu, którego każdy z wierzchołków był zakończony okrągłą wieżą. Prace trwały do lat 80. XVI w., choć od śmierci Zygmunta Augusta miały one raczej charakter konserwacyjno-wykończeniowy¹⁰. Potem trwały kolejne budowy, m.in. pod koniec XVI w. wybudowano nowy cekhauz¹¹.

Początkowo na terenie twierdzy był jeden drewniany cekhauz, który mieścił się albo w samej kamienicy zamkowej, albo między nią a murem bastejowym. Później dobudowano drugi. Pierwsze pełne inwentarze opisujące zamek pochodzą dopiero z końca XVII i I połowy XVIII w., w związku z tym mogą być one nieco mylące w odniesieniu do XVI w. Inwentarze z 1698 i 1701 r. wymieniają stary drewniany arsenał, który przylegał do południowego skrzydła kamienicy zamkowej¹²: „Sam zaś

⁷ Zob.: J. Baranowski, *Walory historyczne i ekspozycyjne zabytków Tykocina*, „Rocznik Białostocki” 1989, t. XVI, s. 66; M. i W. Bis, *Badania archeologiczne...*, s. 37; A. Gruszecki, *Metoda i wyniki badań...*, s. 26; L. Kajzer, *Tykocin*, [w:] *Leksykon zamków w Polsce*, red. L. Kajzer, S. Kołodziejki, J. Salma, Warszawa 2007, s. 509; W. Jarmolik, *Burzliwe dzieje...*, s. 7; Z. Koszyła, *Rola zamku tykocińskiego*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski*, cz. I, red. Z. Koszyła, Białystok 1986, s. 69; tenże, *Z dziejów zamku tykocińskiego*, „Białostoczczyzna” 1986, nr 1, s. 15. W Tekach Glinki znajduje się informacja, że początek budowy trzeba wiązać z 1565 r., gdyż wtedy z pobliskiej Puszczy Wasilkowskiej zaczęto spuszczać drzewo na budowę zamku. Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Teki Glinki 72, s. 9. Nie można jednak bezgranicznie ufać tej zapisce, gdyż okolice Tykocina obfitowały w drzewo i można je było pozyskać nie tylko ze wspomnianej puszczy.

⁸ M. i W. Bis, *Archeologia na zamku...*, s. 225. Basteje był to rodzaj niskich masywnych baszt o podkowiastej podstawie.

⁹ M. i W. Bis, *Badania archeologiczne...*, s. 39-41; A. Gwagnin, *Opisanie Polski czyli województwa, powiaty, prowincje, miasta i zamki co przedniejsze w Koronie*, [w:] *Z kroniki Sarmacji Europejskiej*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1860, s. 26; A. Jabłonowski, *Podlasie...*, s. 208.

¹⁰ M. i W. Bis, *Badania archeologiczne...*, s. 37; Z. Koszyła, *Rola zamku...*, s. 69.

¹¹ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 330.

¹² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Roskie (dalej: AR), Akta Rodzino-Majątkowe (dalej: AR-M), sygn. 411, s. 15-16, 20.

cekhauz przy zamku od rzeki Narwi drewniany, gontami i dranicami kryty, zły¹³. Cekhauzu tego nie wymienia inwentarz z 1715 r., aczkolwiek opisuje on inny, usytuowany w kierunku północno-wschodnim od zamku. Źródło określa go jako stary¹⁴. Możliwe jednak, że arsenał ten został zbudowany z rozbiórki wcześniejszego, znajdującego się przy południowym skrzydle kamienicy zamkowej, gdyż inwentarz z 1701 r. wspominał: „Cekhauz zaś trzeba, żeby był nowo wybudowany”¹⁵. Być może obydwie wymienione cekhauzy istniały w tych miejscach w XVI w., ale nie ma co do tego pewności. Wątpliwości pojawiają się zwłaszcza przy drugim z cekhauzów, a to ze względu na to, że nieznane jest jego oddalenie od kamienicy zamkowej. Jeśli znajdował się więcej niż 15 m od niej, to nie mieściłby się w granicach założenia bastejowego Zygmunta Augusta¹⁶, a trzeba nadmienić, że na przełomie XVI i XVII w. twierdza została przebudowana z bastejowej na o wiele obszerniejszą bastionową.

Według omawianych inwentarzy prochy były trzymane osobno w baszcie północno-zachodniej¹⁷. Być może wcześniej prochownia znajdowała się w północnym skrzydle zamku, które zostało wysadzone przez Szwedów podczas potopu w 1657 roku¹⁸.

Cekhauz zamkowy na pewno był gotowy w 1567 r., a bardzo możliwe, że już wcześniej. Włodzimierz Jarmolik twierdzi, że „armaty, amunicję i rozmaity «grat» forteczny” zwożono do Tykocina od połowy 1563 r., aczkolwiek nie jest to pewna data¹⁹. W 1567 r. Zygmunt August wysłał część tykocińskich dział na wyprawę radoszkowicką²⁰. W 1569 r. zwiększono zasobność tego arsenału. Dnia 26 X tego roku król nakazał Piotrowi Staręskiemu przewiezienie dział z Wilna do Tykocina²¹. Od 1576 r. dochodziło do stopniowego uszczuplania zasobu arsenału tykocińskiego. W tym roku król Stefan Batory wykorzystał działa z Tykocina do rozprawienia się ze zbuntowanym Gdańskiem. Zabrał też później część armat do Wilna, pod Połock i być może na inne kampanie²². Do Gdańska wysłano zasób arsenału tykocińskiego w dwóch turach. Działa spławiono Narwią i Wisłą do Malborka, skąd przetranspor-

¹³ Biblioteka Jagiellońska (dalej: BJ), Oddział rękopisów (dalej: rkp.), sygn. 6247, s. 17.

¹⁴ AGAD, AR, AR-M, sygn. 411, s. 48.

¹⁵ BJ, rkp., sygn. 6247, s. 17. Źródła późniejsze nie odnotowują już cekhauzów. Inwentarz z 1727 r. wspomina, że działa leżały w spichlerzu lub na dziedzińcu zamkowym. AGAD, AR, AR-M, sygn. 411, s. 71, 86.

¹⁶ M. i W. Bis, *Badania archeologiczne...*, s. 39.

¹⁷ AGAD, AR, AR-M, sygn. 411, s. 13, 16; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 335.

¹⁸ AGAD, AR, AR-M, sygn. 411, s. 16, 35; *Relacja obrotów wojennych pod Tykocinem r. 1656*, wyd. O. Laskowski, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1938, t. X, s. 257.

¹⁹ W. Jarmolik, *Burzliwe dzieje...*, s. 7. Nie ma możliwości weryfikacji tego poglądu, gdyż autor nie podał źródeł, na którym się opierał.

²⁰ „Zygmunt August... poczyniwszy jednak już w Grodnie przygotowania i wydzieliwszy odpowiednią armatę z arsenałów w Tykocinie”. K. Piwarski, *Niedoszła wyprawa tzw. radoszkowicka*, „Ateneum Wileńskie” 1928, r. V, z. 14, s. 93. Za zwrócenie uwagi na ten problem dziękuję mgr. Andrzejowi Gładyszowi.

²¹ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 313.

²² K. Górski, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902, s. 244.

towano je do Gdańska. Transport ten ruszył 19 VII 1576 r. W drugiej turze, która wyruszyła 10 IV 1577 r. drogą lądową, wysłano amunicję i proch. Łącznie oprócz dział przetransportowano pod Gdańsk „kul żelaznych falkonowych 1835, kul takichże notszlangowych i śpiewakowych 491, pomiędzy któremi kul ognistych nabitych było 22. Takichże kul ognistych od moździerzy średnich 90, a z nich nabitych 4, kul kamiennych od tychże moździerzy 85 i takichże kul od małych moździerzy 504” oraz prochu „81 kadzi, z których każda ważyła po 2 centnary. Oprócz tego 17 kadzi centnarowych prochu ruśniczego i 3 kadzie mocniejszego, razem 101 kadzi, czyli 202 centnary. A nadto baryłek 20 prochu działnego”²³. W „regestrze z dochodów starostwa tykocińskiego za rok 1576” obydwie transporty widnieją jako jedna z pozycji rocznego rozchodu: „Za listem JKM na wyprawę dział wodą, a kul i prochów ziemią. Wyszło 221/22/2 biał.”²⁴. W 1579 r. działa spławiono Narwią, Wisłą i Nogatem do Malborka, potem Zalewem Wiślanym do Królewca, stąd Pregołą i Dejną do Zalewu Kurońskiego, dalej Niemnem do Kowna i Wilią do Wilna²⁵. W 1601 r. z Krakowa wyprawiono działa Wisłą i Narwią do Tykocina. Z miejscowego cekhauzu zabrano działa burzące i wysłano je do Grodna, dalej do Wilna i Inflant, gdzie Jan Zamoyski walczył ze Szwedami. Działa te miały już tam pozostać²⁶. W 1610 r. wysłano ciężkie działa tykocińskie do zdobycia Smoleńska²⁷. Według Zygmunta Glogera, działa te wróciły później do Tykocina, gdzie oglądał je 14 V 1633 r. król Władysław IV²⁸.

Dla XVI w. posiadamy tylko dwa inwentarze arsenału tykocińskiego. Pierwszy pochodzi z 1577 r. i przedstawia ogołocony ze wszystkich dział cekhauz. Rejestr ten wymienia: „rydlów grabarskich 85, rydlów wielkich 130, motyk nieosadzonych 118, łopat żelaznych 72, łopat drewnianych żelazem okolonych 140, siekier osadzonych 83, ołowiu sztuk wielkich 4; ołowiu sztuk mniejszych 5; hakownic wielkich 132; hakownic mniejszych 204”²⁹. Źródło to pokazuje sprzęt cekhauzowy, ale bez żadnych dział, kul i prochu³⁰.

²³ Cyt. za: tamże, s. 71, 73.

²⁴ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), oddział LVI, sygn. T. 4, k. 137v. Biał. – czyli biały pieniądz, określenie to stosowano względem denara litewskiego.

²⁵ Z. Koszyła, *Z dziejów zamku...*, s. 15-16.

²⁶ W 1601 r. zabrano m.in. działa, które Bohdan Ogiński określił jako serpentyny długie graniaste. K. Górski, *Historia artylerii polskiej...*, s. 79, 85, 87, 277; Z. Gloger, *Słownik rzeczy starożytnych*, Kraków 1896, s. 14-15.

²⁷ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska...*, s. 1320; J. Jarnutowski, *Tykocin...*, s. 170; G. Worobjew, *Miasto Tykocin*, [w:] *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, t. I, *Referaty*, Kraków 1900, Sekcja III, s. 3.

²⁸ A.S. Radziwiłł, *Pamiętniki*, wyd. E. Raczyński, t. I, Poznań 1839, s. 159, 329; Z. Gloger, *Arsenal polski w XVI w.*, „Kłosa” 1884, nr 1000, s. 131.

²⁹ *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego r. 1576-1586 w dwóch częściach*, wyd. A. Pawiński, [w:] *Źródła dziejowe*, t. IX, Warszawa 1881, s. 256.

³⁰ Istnieją trzy możliwości wytłumaczenia takiego skonstruowania spisu. Przypuszczać można, że spisujący uwzględnił tylko tzw. grat armatni. Inną ewentualnością jest to, że wszystkie działa, cały proch i amunicja zostały wysłane pod Gdańsk. Możliwe także, że spis ten jest po prostu niepełny.

Inwentarz z 1579 r. jest o wiele bardziej rozbudowany i dokładny. Opisano tam zasób cekhauzu po wysłaniu dział i sprzętu „pod Gdańsk, do Wilna, pod Połock i in-dziej, gdzie była wola J. Kr. Mści”³¹. Rejestr ten wymienia 113 dział (w tym 5 po-psutych) różnego kalibru, rodzaju, wielkości, nazwy i przeznaczenia (zob. tab. 1)³².

Tabela 1
Działa zgromadzone w arsenale tykocińskim w 1579 r.

Działa	Liczba
Augustus, Witold, Żebrak, Baba	4
Szarfmece	2
Kartauna	2
Słowiki	2
Piszczek	1
Bębica	1
Koty ogniste	8
Śmigownice	12
Szrotownica	1
Feldszlangi	9
Falkony graniaste	4
Falkony okrągłe	6
Kwaterszlangi	8
Falkonety graniaste wielkie	14
Falkonety okrągłe wielkie	13
Serpentynty	12
Moździerze małe	7
Dział bez łoża	2
Niesprawne działa	5
Suma	113

Na podstawie: K. Górski, *Historia artylerii polskiej...*, s. 244-246

³¹ Cyt. za: K. Górski, *Historia artylerii polskiej...*, s. 244.

³² Tamże, s. 244-246. Szersze omówienie nazw, rodzajów i liczebności dział tykocińskich: M. Sierba, *Tykocin w świetle...*, s. 257-259; tenże, *Budowa zamku tykocińskiego przez Zygmunta Augusta*, [w:] *Zbiór studiów historycznych*, red. A. Krygier [w druku].

Była to dość duża ilość, a trzeba pamiętać, że to tylko część wcześniejszego zasobu arsenału. Z. Gloger ocenił, że w trzech największych cekhauzach tego czasu w kraju (Kraków, Tykocin, Wilno) znajdowało się razem 500 dział³³. Daje to pojęcie o znaczeniu twierdzy tykocińskiej w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej.

Oprócz dział w rejestrze było: 408 kul kamiennych, 10 564 żelaznych i 755 ołowianych do różnego kalibru i rodzaju dział³⁴; sprzęt do wyrobu kul ołowianych i żelaznych, nieduże zapasy prochu do hakownic, rusznic i dział³⁵, 135 wielkich hakownic, 206 małych i 18 o nieznannej wielkości, 2 szturmaki, a także cała gama sprzętu potrzebnego do obsługi dział³⁶.

Opiekę nad cekhauzem sprawowali puszkarze, którymi kierował cejgwart. Pierwszym znanym tykocińskim puszkarzem lub nawet cejgwartem był Stanisław Erhart (Herart) – wójt Tykocina. W 1549 r. sprowadził go na Podlasie Zygmunt August³⁷. Zmarł przed 1571 rokiem³⁸. Fach puszkarski przejęli jego synowie Stanisław i Cherubin³⁹. Innym cejgwartem według Józefa Maroszka miał być Hibro Handzel, którego źródła odnotowują w 1568 roku⁴⁰. W latach 1573-1579 lub dłużej cejgwartem był Bartosz Nacz (Nasz), któremu w 1573 r. płacono 25 zł na kwartał⁴¹.

Cejgwartowie kierowali puszkarzami. Oprócz już wymienionych z rodziny Erhartów znamy także innych. W 1569 r. pojawił się na Podlasiu Ambroży Kraus, którego Zygmunt August nazywał puszkarzem i cieślą królewskim⁴². Nie wiadomo, czy znalazł pracę w arsenale jako puszkarz, czy np. przy budowie twierdzy, czy dworu w mieście jako cieśla. Dla 1573 r. Konstanty Górski wyliczył 5 puszkarzy, z których

³³ Z. Gloger, *Słownik rzeczy...*, s. 14.

³⁴ Strzelano także śrutem ołowianym lub żelazno-ołowianym.

³⁵ Te rodzaje prochu różniły się między sobą proporcjami węgla, siarki i saletry.

³⁶ K. Górski, *Historia artylerii polskiej...*

³⁷ Zygmunt August poczynił dla niego nadania: „Potveržene Stanislavu Erhartu na plac i dom w Tykotyne i volny šink v nim, takže na volnoe mlivo vsiakoho zboža po mlynach tamočnych bez davanja merki do żywota eho, krom domu večno danoho”. Oprócz tego akta Metryki Litewskiej z lat 1569-1571 przekazują informacje, że Stanisław Erhart miał grunt we wsi Poszłogowo na służbie puszkarskiej. J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 357, 453.

³⁸ Inwentarz z 1571 r. odnotował kobietę określoną jako „Stanisławowa wójtowa wdowa”, która miała parcelę w mieście, 3 karczmy, włókę miejską i 102 przęty ogrodów miejskich, część z tego była zwolniona z opłat. AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. T. 4, k. 7, 19v., 23v., 27v., 32, 33.

³⁹ Wspomina o nich lustracja z 1576 r.: „Jest też przy Tykocinie kilka włók rzeczonych Selagowo, które są oddane za rozkazaniem KJM Stanisławowi i Cherubinowi Herartowiczam na służbie puszkarskiej, z których służbę puszkarską w zamku tykocińskim powinni służyć”. *Lustracje województwa podlaskiego 1570-1576*, wyd. J. Topolski, J. Wiśniewski, Wrocław 1959, s. 100. Stanisław zmarł przed 1627 r., gdyż 8 I 1627 r. Zygmunt III przekazał grunt po nim Wawrzyńcowi Turowiczowi. AGAD, Księgi grodzkie brańskie, sygn. 28, k. 965-965v.

⁴⁰ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 358, 453.

⁴¹ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, t. IV, Warszawa 1958, s. 132; K. Górski, *Historia artylerii polskiej...*, s. 246. W 1576 r. lustratorzy starostwa tykocińskiego zapisali: „JKM rozkazać raczył, aby pan starosta płacił na każdy rok Bartłomiejowi Nacz[owi] cejgwartowi z tychże prowentów po półtora sta złotych pieniędzy na służbę i strawnych”. *Lustracje województwa podlaskiego...*, s. 110.

⁴² J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 472.

każdy dostawał po 12 zł 15 gr na kwartał. Byli to: „Joanni Malarz, Joanni Serifabro, Jacobo Kolka, Joanni Mamicz, Stanislao Barensi”⁴³. W 1576 r. w związku z zabranieniem części dział przez króla Stefana Batorego miano na zamku utrzymywać tylko 2 puszkarzy⁴⁴. Jednym z nich był Franciszek Rosocha⁴⁵. W tym samym roku odnotowano również wydatek pieniędzy „na puszkarza jednego bo drugi pod Gdańsk był odesłany także za listem JKM na rok 50 zł”⁴⁶. W cekhauzie tykocińskim pracowali najprawdopodobniej też inni rzemieślnicy odpowiedzialni za prace konserwatorskie, naprawcze bądź wytwórcze, jak np. robienie łóż pod działa. W mieście nie brakowało rzemieślników, którzy mogli być wykorzystywani na zamku. Inwentarz z 1571 r. odnotowuje m.in. 6 cieśli, 1 stolarza, 2 stelmachów, 3 ślusarzy czy 2 kowali⁴⁷.

Ostatnią kwestią, którą chciałbym poruszyć, jest porównanie ilościowe zasobu arsenału tykocińskiego na podstawie inwentarzy z 1579 i 1665 r. W sumie w 1665 r. w cekhauzie tykocińskim było 51 dział różnego typu i wielkości. Było to: 5 kartau-nów 12-funtowych, 13 dział 6-funtowych, 10 dział 3-funtowych, 10 dział 2-funtowych, 6 dział 1,5-funtowych, 3 działa 1-funtowe, 2 działa 0,5-funtowe, 1 dział do kartaczy, 1 moździerz 30-funtowy⁴⁸. Oprócz tego w arsenale znajdowało się: 2387 kamiennych i żelaznych kul do dział i moździerzy różnej wielkości (od pół- do 30-funtowych); 169 granatów i kartaczy, prockary; kule do ręcznej broni palnej różnego typu; łoża; 4 skrzynie na kule; wszelkiego rodzaju szufle, wyciory, kraicary i tym podobne przedmioty potrzebne do obsługi dział; sprzęt do wytwarzania prochu; 50 muszkietów lontowych; formy do lania kul do muszkietów; 4563 funty prochu muszkietowego⁴⁹, 3751 funtów prochu działnego⁵⁰; 150 funtów siarki; 129 funtów saletry i wiele innych specjalistycznych sprzętów⁵¹.

Nie ma co porównywać rodzajów i wielkości dział ze spisem z 1579 r., gdyż można powiedzieć, że pod względem technicznym była to zupełnie inna epoka.

⁴³ K. Górski, *Historia artylerii polskiej...*, s. 252-253.

⁴⁴ „Pokazował tenże pan starosta [Łukasz Górnicki – M.S.] list JKM do siebie pisany, na którym JKM rozkazać raczy..., aby na tem zamku [tykocińskim – M.S.] dwu puszkarzów chował, a tem na każdy kwartał po 12 ½ zł płacił”. *Lustracje województwa podlaskiego...*, s. 109.

⁴⁵ Występuje on w kwitach królewskich od 1 I 1576 do 31 XII 1577 r. Nie wiadomo, od kiedy był na służbie puszkarskiej. Inwentarz z 1571 r. odnotował go jako posiadacza 1 włóki we wsi Leśniki w starostwie tykocińskim. W późniejszym okresie miał w tej wsi 2 włóki jako uposażenie cejgwartowskie. Zaś w 1576 r. odnotowano: „Za listem JKM Francowi Rososze 12 zł”. AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. T. 4, k. 39, 137v.; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony...*, s. 358-359, 491.

⁴⁶ W rejestrze z 1577 r. zaś zapisano: „Na puszkarza jednego także za listem JKM za rok 5 zł”. Jest to zapewne błąd – pisarz opuścił liczbę zero. AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. T. 4, k. 136v., 138.

⁴⁷ AGAD, ASK, oddział LVI, sygn. T. 4, k. 6-36.

⁴⁸ AGAD, AR, AR-M, sygn. 411, s. 1-2. Zob.: M. Sierba, *Tykocin w świetle...*, s. 217-219, 269-270.

⁴⁹ Z tego 2013 funtów wyrobionego w Tykocinie (waga bez ciężaru beczek) i 2550 funtów pochodzącego z Kowla (waga wraz z ciężarem beczek).

⁵⁰ Z tego 2467 funtów wyrobionego w Tykocinie (waga bez ciężaru beczek) i 1284 funty prochu działnego z Kowla (waga bez ciężaru beczek).

⁵¹ AGAD, AR, AR-M, sygn. 411, s. 1-9.

Ważna dla nas jest ilość. W 1579 r. w Tykocinie było 113 dział różnego typu, a i tak spisano inwentarz po tym, jak sporo armat zostało wysłanych pod Gdańsk, Połock, do Wilna i w inne miejsca na potrzeby wojen prowadzonych przez Stefana Batorego⁵². Część z nich później wróciła do Tykocina. Spis z 1665 r. wylicza jedynie 38 dział spiżowych, 12 żelaznych i 1 moździerz, co daje niespełna połowę stanu w częściowo opróżnionym arsenale w 1579 r. Trzeba do tego dodać, że jedynie 32 działa były gotowe do użycia, reszta nie miała łoż lub kół. Wskazuje to jednoznacznie, że w II połowie XVII w. Tykocin nie odgrywał już tak wielkiej roli jako arsenał jak w II połowie XVI w. Trzeba także zauważyć, że przed potopem szwedzkim mogło być jeszcze mniej dział, więc prawdopodobnie upadek znaczenia twierdzy tykocińskiej nastąpił już wcześniej. Wnioskujemy to na podstawie pochodzenia armat ze spisu z 1665 r. Jedynie 4 działa były z Tykocina. Reszta pochodziła z: Czehrynia, Słucka, Braclawia, Malborka, Wielunia i Piotrkowa; część została zdobyta w bitwach pod Połonką i nad Basią. Niektóre działa nie miały określenia miejsca, skąd pochodzą, lecz osoby, które je dały: król, starosta (zapewne dobrzyński) i niezidentyfikowany książę. Wynika z tego, że prawie wszystkie działa napłynęły z różnych stron Rzeczypospolitej, a nie było ich wcześniej w Tykocinie. Nie możemy też wykluczyć, że przed wojną ze Szwecją w cekhauzie tykocińskim znajdowało się o wiele więcej dział, lecz zostały one zabrane przez którąś z walczących stron. Nie mamy jednak o tym żadnej informacji źródłowej. W 1665 r. mało też było kul armatnich w porównaniu z 1579 r., gdyż wtedy odnotowano ich łącznie prawie 11 000, a w 1665 r. niespełna 2500. W 1665 r. były za to nieporównywalnie większe zapasy prochu, który w dużej mierze wyrabiano w Tykocinie⁵³.

Twierdza tykocińska odgrywała ważną rolę w planach Zygmunta Augusta. Tam znalazł się być może największy arsenał Rzeczypospolitej w II połowie XVI w. Z tamtejszego cekhauzu wysyłano działa na różne fronty działań wojennych. Przyczyniło się to do rozproszenia dział tykocińskich, a to z kolei wiązało się ze spadkiem znaczenia zbrojowni, która w II połowie XVII w. przestała odgrywać poważniejszą rolę. Inwentarz z 1665 r. dobrze oddaje miarę rozkładu arsenału, w którym znajdował się wtedy tylko ułamek wcześniejszego zasobu dział, do tego duża część z nich była niesprawna.

Summary

Tykocins arsenal in the 16th century

The article discusses the topic of Tykocins arsenal in the XVI century. The issue was risen on a few areas. Firstly, there were pointed motives guiding king Zygmunt August during the creation of probably the biggest arsenal in Poland, exactly in Tykocin. Secondly, the article describes the process of building the Tykocins stronghold with two arsenals making an attempt to show where they were situated. Important issue of the arti-

⁵² K. Górski, *Historia artylerii polskiej...*, s. 244-246.

⁵³ Tamże; AGAD, AR, AR-M, sygn. 411, s. 2-9.

cle is to present how many cannons were there in Tykocin, basing on inventory register from year 1579. The article also mentions the process of reduction of the number of cannons in the second half of 16th century and in the beginning of 17th century. Another risen issue is the operating staff of tykocinian cannons: cejgwarts and gunsmiths. Eventually, the article compares contents of tykocinian arsenal basing on inventories registers from years 1579 and 1665, whereas the second document gives a sad picture of podlachian arsenal after the war between Polish-Lithuanian Commonwealth and Sweden.